

**НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИРШЕННЯ АГРАРНОЇ ПРОБЛЕМИ В
УКРАЇНІ НА МЕЖІ ХІХ-ХХ ст. В ПРАЦЯХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ
ДОСЛІДНИКІВ**

Економічні відносини – найважливіша сфера життєдіяльності суспільства. Їхній характер може або сприяти, або, навпаки, перешкоджати поступальному розвитку. Вивчення теорії і практики економічних відносин є одним із завдань історичної науки. Актуальність цього питання стає очевидною в нинішніх умовах, коли в економіці України, зокрема, її агропромислового комплексу розгортається складний процес перетворення виробничих відносин. Від наслідків реформ в аграрній сфері значною мірою залежить перетворення України на справді незалежну, демократичну, правову державу. В умовах здійснення сучасної аграрної реформи, при визначенні шляхів і методів зміни форм власності та господарювання, переході до ринкових відносин в агропромислового комплексу, відродженні інститутів самоврядування в українському селі необхідно враховувати як негативний так і позитивний досвід аграрних перетворень, що відбувалися в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Без об'єктивного аналізу цих процесів важко створити дійсно цивілізовані економічні відносини.

З проголошенням незалежності України у 1991 р. становленням молодій держави посилюється інтерес до минулого українського народу, зросло прагнення більш глибоко пізнати та осмислити історичний досвід України в різні епохи. Одна з таких проблем, яка й сьогодні викликає неоднозначні оцінки істориків та економістів – економічні та соціальні наслідки аграрних реформ у дореволюційній Україні.

Обрана для дослідження проблема має історіографію, яка бере початок у дорадянській добі. Т. Осадчий в своїх дослідженнях дає аналіз наукових підходів щодо вирішення аграрної проблеми окремих губерній в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. дореволюційними дослідниками [1].

Протягом 60-х – середини 80-х рр. ХХ ст. радянськими науковцями М. Лещенко та Л. Сенчаковою було опубліковано ряд ґрунтовних монографій з проблеми [2]. Протягом останнього десятиліття опубліковані праці В.Коновалова, А.Павка, О.Реєнта [3]. Їхні автори зробили ґрунтовні дослідження щодо аграрного питання та урядових реформ в аграрному секторі на початку ХХ ст. Історіографічний огляд цієї проблеми дає підстави твердити, що вчені розглядали лише окремі аспекти обраної теми дослідження. Спеціальної комплексної наукової роботи з даної проблематики не існує.

Мета даної роботи полягає в систематизованому аналізі наукових підходів до вирішення аграрної проблеми в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. дореволюційними науковцями. Основним джерелом даного дослідження послужили праці дореволюційних авторів.

На думку багатьох дореволюційних авторів, вирішення аграрної кризи, полягало не в розширенні селянського землеволодіння, а в сукупності заходів економічного і культурного порядку, що допомогли б населенню реформувати своє господарство в напрямку, відповідному тогочасним умовам і насамперед – тодішній щільності населення. О. Кауфман стверджував: "Не земля, а культура – от у чому рішення аграрного питання". Він рішуче не поділяв поширеної віри в рятівну силу "землі" і "багатоземелля". О. Кауфман виступав діяльним прихильником розширення селянського землеволодіння, при цьому залишаючи осторонь випадки абсолютного малоземелля, головним чином тому, що культурне і економічне піднесення вимагали більш-менш тривалого часу і збільшення землеволодіння [4,88].

Погляди О. Кауфмана з переселенського питання склалися, головним чином, як підсумок безпосередніх спостережень, а попутно і досліджень, що робилися під час численних службових поїздок. У друкованих звітах за наслідками цих поїздок наведено чимало даних і більш загального значення. Важливе значення для розуміння економічної концепції Олександра Аркадійовича мають статті "До питання про причини та ймовірну

майбутність російських переселень", "Переселення і його роль в аграрній програмі", особливо книга "Переселення і колонізація".

В цілому О. Кауфман може бути охарактеризований як представник скептичного погляду на переселення. Він вносить стримуючі виправлення в існуючі уявлення про блискучі господарські результати, що досягаються переселенцями. Наполягає на необхідності відповідної "оцінки" тих, здавалося б, дуже сприятливих цифр, у яких відбиваються ці результати. Він із сумнівом ставиться до погляду на переселенців як носіїв культурного прогресу, доводячи, що та сама господарська некультурність, яка, у кінцевому рахунку, є основною причиною переселення, є й основною перешкодою до досягнення переселенцями сприятливих результатів. Водночас він не перестає боротися з досить розповсюдженим в урядових сферах і в суспільстві уявленням про майже безмежні колонізаційні можливості Сибіру, наполягаючи на тому, що абсолютний достаток просторів аж ніяк не виключає обмеженості запасів земель, які за своїми природними властивостями і відповідали реальним потребам переселенського руху. Поставлене через це у досить тісні рамки переселення не може грати скільки-небудь істотної ролі в розв'язанні аграрного питання. Не може воно відігравати такої ролі і через інші міркування. Корінь аграрного питання, а разом з тим і основна причина переселення, полягали не в абсолютному дефіциті землі, а у "відносному малоземеллі". Останній термін до наукового обігу запроваджений Кауфманом. Інакше сказати – відносно перенаселення є симптомом кризи екстенсивних систем землеробського господарства і може зникнути лише з подоланням цієї кризи. Викликана більш значним виселенням розрідження населення тільки відтягує вирішення цієї кризи, і в цьому змісті є скоріше шкідливим, ніж корисним [5,19].

О. Кауфман наголошував, що земства тих районів, відкіля йдуть переселенці, не інформовані про умови районів, що колонізуються, і фактично не можуть вести там справи. Земства тих місцевостей, куди йшли переселенці, будучи представниками інтересів місцевого населення, не

схилялися до сприяння переселенню, а протидіяли йому [6,25].

На початку ХХ ст. науковці визнавали, що без реформи політичного ладу став неможливим поступальний розвиток України у всіх галузях народного життя. Коли йшлося про усунення економічної незабезпеченості селянства то рішення цього питання в багатьох зводилося до надання селянам майже необмеженого земельного простору, посилаючись на споконвічне прагнення селян до землі, безмежного бажання землі.

Окремі особи робили пропозиції поділити всю територію між родинами, які можуть її обробляти власною працею, не вдаючися ні до найманої праці, ні до здачі в оренду. Інакше кажучи, поділити всю землю майже винятково між селянством, тому що серед інших шарів суспільства поки не існувало значного контингенту осіб, готових перейти в клас хліборобів-працівників. Цей проект поєднується із планом особливого поземельного податку настільки високої норми, щоб він поглинав усю земельну ренту. При цьому економічно вигідно було займатися сільським господарством на таких землях тільки тим особам, які самі її обробляли своєю особистою працею. Представники, що захищали цей проект, прагнули порвати зв'язок з економічним режимом, заснованим на приватній власності, системі приватних підприємств і суперництва. Але поряд з ними виступали представники іншого напрямку, які, залишаючись на ґрунті існуючого економічного ладу, пропонували не викорінювати остаточно поміщицькі господарства, а залишити їх у вигляді невеликих наділів серед суцільного селянського землеробства, але для того, щоб розмір таких володінь не перевищував 50-100 дес. [7,177].

Найслабший бік аналогічних проектів вбачається в тому, що автори їх зовсім не враховували наслідки такого вторгнення законодавця в сферу економічних відносин з різними основами економічного побуту. Не проаналізувалися результати здійснення цього проекту як для самого землеробства, так і для різних інших галузей народного господарства, яке все-таки продовжувало існувати на колишніх основах, тобто приватній власності й конкуренції. В. Левитський вважав, що сама ідея, покладена в

основу цього рішення не могла бути прийнятна, тому що вона перебувала в різкому протиріччі з основними тенденціями в розвитку тогочасного народного господарства. Професор наводив ряд доводів до свого висновку. Насамперед для того, щоб передати всю територію селянському класу, вказував він, довелося б принести в жертву інтерес цілого великого класу поміщиків, так чи інакше тісно пов'язаних із землею, із сільським господарством, як джерелом свого існування. При цьому довелося б змінити рід занять, порвати нитки з культурними інтересами й земською діяльністю майже єдиному освіченому елементу села. Така програма погано гармоніювала б із завданнями визвольного руху, із проголошенням свободи діяльності, занять, професій тощо.

Частина дореволюційних авторів, зокрема П. Маслов, М. Огоновський, О. Чаянов розв'язання аграрного питання бачили в соціалізації землі. Вони виходили з того, що кожна людина має право на життя. Але вона може жити тільки в тому випадку, якщо матиме засоби до життя, які створюються працею. Отже, щоб жити, людина повинна працювати. Визнання права на життя означало визнання і права людини на працю, вважали науковці. Але щоб працювати, необхідно мати предмет праці. Основним її предметом, на думку науковців, є земля, без якої немислима ні праця, ні життя. Отже, визнання за людиною права на працю неминуче передбачає визнання за нею і права на працю на землі або трудове право на землю [8,29]. Таким чином, названі науковці право людини на життя пов'язували з трудовим правом на землю.

Суть трудового права на землю означає, зокрема на думку І. Кондратьєва, що ніхто не може бути власником землі. Інакше кажучи, ніхто не має виняткового права розпоряджатися землею як йому завгодно: продавати її, заставляти, здавати в оренду й взагалі робити предметом торгу й нетрудових доходів. Власність, на його погляд, заважає розумному користуванню землею. На землю має право всякий, хто бажає на ній трудитися. І поки він або його родина працюють на землі, він уже не має права нею користуватися. На думку І. Кондратьєва, трудове право на землю

необхідно включити до основних прав людини й громадянина. Вся земля – державна, приватновласницька та вся інша – мала бути визнана загальнонародним надбанням і надійти в трудове користування народу [9,49]. Власність на землю при цьому повинна була бути знищена. За власність чітко тримаються головним чином ті, у кого землі багато; ті, хто здавав землю в оренду, хто торгував нею; ті, хто завдяки власності на землю одержував ренту, забирав частину доходів у селян і в такий спосіб порушував їхнє право власності. Але про це захисники власності умовчують.

Для трудового народу збереження власності на землю, вказує І. Кондратьєв, означало нове ярмо нових поміщиків, які незабаром з'являться. Для народу важлива не власність на землю, а доступ до неї, щоб йому не заважали працювати постійно й продуктивно. Йому важливо також, щоб земля не накопичувалась у руках нових багатіїв. За приватної власності земля досить легко вислизала з рук найбільш бідніших землевласників і зосереджувалася в руках багатіїв, які наживали на землі нетрудові прибутки [10,49].

В. Левитський зазначав, що для уникнення повторення помилок селянської реформи 1861 р., необхідними супутниками наступної земельної реформи повинні були стати: широкий розвиток народної освіти, всесвітня організація агрокультурної допомоги населенню засобами держави і земств, широке поставлення меліоративного кредиту, здійснення політичних свобод з усуненням всіх недоліків адміністративного і правового устрою взагалі і тих його сторін, котрі безпосередньо торкалися селянства [11,223].

Отже, суть аграрного питання - економічного аспекту комплексної аграрно-селянської проблеми – дореволюційними науковцями зводилася до того, що основним гальмом у розвитку аграрної галузі були пережитки феодалізму у вигляді екстенсивних форм сільськогосподарського виробництва. Це підтверджується і тим фактом, що в той період у розвинутих країнах світу землі на душу населення було набагато менше, але інтенсивна система землеробства давала можливість пристойно жити і земельне питання не стояло там так гостро як в Україні чи Росії.

Розв'язати аграрну кризу, на думку дореволюційних науковців, можна було лише низкою заходів економічного, соціального, політичного, правового, національного і культурного характеру. Впровадження їх у життя зробило б селянина вільним господарем на своїй землі і повноправним громадянином. Вирішення аграрного питання лежало на шляху до створення необхідних умов для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (закріплення земель у приватну власність, хуторизація селянських господарств, надання селянам дешевих довгострокових кредитів і т.д.) разом з розвитком інших галузей економіки, в першу чергу, промисловості.

Визначне місце в діяльності М. Грушевського – історика, політичного діяча - відведено вирішенню аграрного питання України на початку ХХ ст. Його концепція ґрунтувалася на зв'язку аграрної проблеми з суспільно-політичним прогресом. Останній полягав у чергуванні двох протилежних інстинктів – колективістського (солідарності) та індивідуалістського [12,96]. Велику увагу він приділяв ідеалам українського народу: свободі, рівності і автономії, як необхідним компонентам у вирішенні аграрної проблеми, звертав увагу на таку могутню силу, якою виступає національне почуття [13,96].

Як засвідчує дореволюційна література, в цілому процес інтенсифікації лише починався (переважно в поміщицьких маєтках та господарствах заможних селян) і в порівнянні з сільським господарством головних європейських держав відповідна галузь української економіки мала все ще екстенсивний характер. На думку дореволюційних авторів, екстенсивні форми землеробства, поширені у більшості селянських господарств України, були головною причиною гальмування розвитку сільськогосподарського виробництва. Після реформ 60-70-рр. ХІХ ст., з розвитком товарно-грошових відносин в економіці імперії середньовічні форми обробки землі стали, по суті, рудиментами в аграрному виробництві. Та процес їх відмирання відбувався дуже повільно. Продукти землеробства, які отримувалися за умови екстенсивного господарства, на початку минулого століття вже ледве задовольняли потреби селян.

Отже, дослідження показало, що суть аграрного питання дореволюційними науковцями зводилася до подолання гальмівного впливу феодальних пережитків у вигляді екстенсивних форм сільськогосподарського виробництва. Це підтверджується і тим, що в той період у розвинених країнах землі на душу населення було набагато менше, але інтенсивна система землеробства давала можливість пристойно жити і земельне питання не стояло там так гостро як в Україні чи Росії. Усвідомлюючи важливість аграрного питання, наукова інтелігенція досить багато уваги приділяла шляхам його вирішення. Але однозначної думки щодо подолання кризи не існувало. Науковці різноманітної сіспільно-політичної орієнтації вказували різні шляхи вирішення аграрного питання: подолання проблеми селянського малоземелля, перехід до інтенсивного сільського господарства, знищення залишків кріпацтва. Розв'язати аграрну кризу, на думку дореволюційних науковців, можна було низкою заходів економічного, соціального, політичного, правового, національного і культурного характеру. Впровадження їх у життя зробило б селянина вільним господарем на своїй землі і повноправним громадянином. Вирішення аграрного питання лежало на шляху до створення необхідних умов для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (закріплення земель у приватну власність, хуторизація селянських господарств, надання селянам дешевих довгострокових кредитів тощо) разом з розвитком інших галузей економіки, в першу чергу, промисловості.

Отже, праці дореволюційних дослідників аграрної проблеми містять багатий фактичний матеріал, цікаві спостереження і ґрунтовні висновки. У залежності від суспільно-політичної орієнтації науковці пропонували неоднакові шляхи подолання аграрної проблеми: від ліберально-просвітницьких до радикально-революційних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Осадчий Т.И. Земли и землевладельцы в Юго-Западном крае на Украине, Подолии, Волыни / Осадчий Т.И. – К., 1899. – 128 с.

2. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті рр. XIX ст.). – К., 1970. – С. 11–15; Його ж. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977. – С.15–19; Сенчакова Л.Т. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. – М., 1989. – С. 4–10.

3. Коновалов В.С. Крестьянство и реформы (Российская деревня в нач. XX в.): Аналитический обзор. – М.: ИНИОН РАН, 2000. – 384 с., Павко А. Історія політичних партій, організацій і рухів в Україні у XX ст. (теоретично-методичні аспекти проблеми) // Проблеми освіти. Наук. Метод. зб. – К., 1995. – 260 с., Україна в імперську добу (XIX - початок XX ст.) / О.П Реєнт; Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – 338 с.

4. Грушевський М.С. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня. 1905-1906 / Грушевський М.С. – К.: Прогрес, 1907. – 329 с.

5. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России / Кауфман А.А. – М.: Москов. научное издательство, 1918. – 215 с.

6. Кауфман А.А. Познай самого себя / Кауфман А.А. // Сборник статей. – М.: Изд. Г.О. Лемана и Б.Д. Плетнева, 1915. – 225 с.

7. Туган-Барановский. Земельная реформа / Туган-Барановский. – СПб., 1905. – 367 с.

8. Огановский Н. Освобождение земли. Чего надо добиваться крестьянам / Огановский Н. – СПб.: Новое товарищество, 1906. – 129 с.

9. Кондратьев И.Д. Аграрный вопрос о земле и земельных порядках / Кондратьев И.Д. – М.: Универсальная библиотека, 1917. – 64 с. – (Серия Лига аграрных реформ. №4.)

10. Там само.

11. Левитский В.Ф. Аграрный вопрос в России / Левитский В.Ф. // Брейер Л.К. Брун М., Воробьев Н.И, Герценштейн М., Ден В.Э. Аграрный вопрос: Т. 2 – М.: Беседа, 1907. – 483 с.

12. Грушевський М.С. З біжучої хвилі. – 329 с.

13. Там само.

АНОТАЦІЯ

Стаття аналізує аграрну проблему кінця XIX – поч. XX ст. очима наукової інтелігенції. Розкриваються наукові підходи у вирішенні аграрної проблеми в дослідженнях дореволюційних учених, які у своїх працях подавали докладний аналіз ситуації в аграрному секторі.

Погляди вчених щодо досягнення результатів в аграрному питанні привертають особливу увагу й тому їх діяльність заслуговує на подальше вивчення й застосування.

Ключові слова: аграрна реформа, малоземелля, дореволюційні вчені, селянство, аграрний сектор, аграрна проблема.

SCIENTIFIC APPROACHES TO DECISION OF THE AGRARIAN PROBLEM IN UKRAINE AT THE END OF XIX - BEGINING XX cl. IN WORKING THE PREREVOLUTIONARY RESEARCHERS

THE SUMMARY

The article analyses the agrarian problem of the public-political organizations of the end of XIX– begining XX centuries eye to scientific intellectuals. Opens the scientific approaches in decision of the agrarian problem in study prerevolutionary scientist, who in their own work gave the detailed analysis to situations in agrarian sector.

The glances scientist for achievements result in agrarian question attract emphases and therefore their activity deserves on the most further study and using.

Key words: agraraian reform, little lands, prerevolutionary scientist, peasantry, agrarian sector, agrarian problem.